S. Mathauserová

Buninův dialog se starou Rusí

"... v duši jsem měla nějakou
takovou něhu a smutek, a po celý ten
čas pocit vlasti, jejích starých časů..."

I. Bunin[1)]

Ivan Bunin nepatří k autorům málo vykládaným nebo nedostatečně zhodnoceným. Přesto se však nelze zbavit dojmu, že ve výkladu jeho díla chybí jeden aspekt, který by oprostil svět jeho hrdinů od jednoznačných literárněkritických charakteristik jako "začarovaný kruh smutku", "hrdinové krutě egoističtí", "láska nešťastná", "nerealizovaná".

Je jistě těžké volit výrazy pro kritické zhodnocení tvorby určované bohatými vztahy intertextuálními, které navozují tóninu - pokaždé jinou, v jaké text má být vnímán. Literárněkritický slovník by musel být mnohem bohatší nebo mít možnost zobecňovat po vzoru Chlebnikova vlastní jména, např. "shakespearovat" a "nietzscheovat", aby byl schopen postihnout jemnou slovesnou tkáň, do níž je vpleten význam Buninovy povídky, často několikrát lomený. Protože jakkoliv se nad Buninovou povídkou Míťova láska vznáší motiv Shakespearova Othella, příběh končí wertherovsky.

Podle Bachtinova označení vzniká v takovém případě "dialog" mezi texty: "Každé pochopení je vztahem daného textu k jiným textům ... Jednotlivé fáze dialogického postupu probíhají takto: východiskem je daný text, cesta zpět zpřítomňuje minulé kontexty, cesta vpřed je předznamenáním

budoucího kontextu. Text žije jen v kontaktu s druhým textem (kontextem). Jen v bodě doteku textů se rozžíná světlo, vrhající paprsky nazpět i dopředu a měnící daný text v dialog."[2] Současná estetika vychází z tohoto poznání a žádá, aby význam díla byl konstituován ze vzájemného vztahu základního textu k citovaným textům.[3]

Zřetel k intertextuálním vztahům však není ještě sám o sobě zárukou správného výkladu. Dialog textů nespočívá v interakci mechanického součtu citovaných autorů. Shakespeare citovaný N. S. Leskovem v románu Lady Macbeth Mcenského újezdu není zcela týž, jako Shakespeare citovaný I. Buninem v povídce Míťova láska, protože také na použitém cizím textu zpětně ulpívá odlesk tvorby autora, jenž ho vzývá. Autor sám v celé své tvorbě je významnou veličinou, která může zpětně ovlivňovat vnímání textů zvolených pro citaci. Každé použití textu je zároveň jeho reinterpretací ve smyslu celé tvorby autora, jenž sáhl po výpůjčce.

Bunin je umělec natolik výrazný, aby jeho dotek s jiným autorem zajiskřil novými, složitějšími významy. Přizvání do jeho textu Shakespeara, Nietzscheho, Goetha neopravňuje čtenáře k mechanickému sčítání, nýbrž žádá nejdříve pochopení mnohohranného prismatu, představovaného celou Buninovou tvorbou a určujícího citovou i intelektuální tóninu mezitextového dialogu.

Máme za to, že se k podstatnému citátu-ideálu, jenž by explicitně pojmenoval jedinečnou a jen jemu samému vlastní podobu, Bunin propracovával celý život. Od vzdálenějších i méně vzdálených paralel postupoval k bližším a

nejbližším, které nejvíce souzněly s jeho vnitřním ideálem krásy. Nosil jej v sobě, jako každý, od dětství, kdy jej zachytil v okamžiku prozření zaštítěn ještě mateřskou láskou. Po celý život se v soustředných kruzích své tvorby blížil k jeho formulování, a tím i naplnění. Nakonec povídka Velkopostní pondělí, z níž jsme zvolili motiv svého výkladu, napsaná v posledním údobí Buninovy tvorby, je oním rozpomínáním se, při kterém je možno dovzpomínat se také podstat a smyslu do nás vložené existence.

Souhlasíme s překladatelem a vydavatelem J. Zábranou, že Buninova sbírka Temné aleje, k níž Velkopostní pondělí patří, je knihou starce: "Proto také Temné aleje, i když nejsou vyvrcholením jeho spisovatelské kariéry, jsou zcela jistě jejím dovršením ... nejde o pouhý epilog písně, kterou už jeho čtenáři dobře znali."[4]

Podtrhli bychom slovo "dovršení", které případně zdůrazňuje funkci konečného kódu, daného až na závěr tvorby, už ve fázi, kdy se dílo uzavírá. Osvětluje zpětně postavy i činy a dává jim smysl. Tímto kódem lze rozluštit ústřední téma v povídkách Míťova láska, Rusja, Vlci, Natali a vůbec ve všech, v nichž ženy tak odlišné od hrdinek Turgeněvových hrají úlohu rovnocenných, ba silnějších partnerů mužů. Nejvíce je to ovšem patrné v povídce Velkopostní pondělí, kde je přímo pojmenován ideál ženy utvořený středověkým iluzionismem z pohádkového mýtu o moudré dívce.

"Mám tak ráda ruské letopisy, ruské pověsti, že si to, co se mi zvlášť líbí, čtu pořád znova, dokud se to nenaučím nazpaměť," říká hrdinka povídky Velkopostní pondělí a před-

náší počátek a závěr staroruské legendy o Petru a Fevronii, divotvůrcích muromských.[5] Staroruská legenda je vložena do Buninovy povídky nikoliv pro okrasu, nýbrž aby naznačila kód, v němž má být text vnímán. A když ho použijeme k rozluštění příběhu, pak s údivem zjistíme, že tento kód se hodí i pro příběhy nejen pozdních povídek Buninových, nýbrž i románů a povídek z vrcholné doby jeho tvorby. V povídce Velkopostní pondělí je jen důsledněji provedena paralela mezi její hrdinkou a Fevronií, legendární patronkou města Muromu.

V čem je důslednost příměru? Buninova hrdinka je, na rozdíl od svého partnera, málomluvná, je stejně jako Fevronie tichá, mlčenlivá, do svého vnitřního světa pohroužená. "Zatímco já měl sklon k tlachání a veselé srdečnosti, ona byla většinou zamlklá: pořád na něco myslela, pořád jako by v duchu do něčeho pronikala; ležíc na divanu s knihou v ruce, často ji nechala klesnout a tázavě zírala před sebe ..." Tato základní charakteristika je zesílena několikrát opakovaným "pořád mlčela".

Spolu s obsahem věty z úvodního motu, v němž jsou něha a smutek duše spojeny s pocitem vlasti a starých časů, je to záměrná paralela s postavou Fevronie. Jsou tu ovšem i další konotace, které z obrazu Fevronie a Petra vyzařují na hrdiny Buninových povídek, aby jim dodaly na zemitosti a oduchovnělosti zároveň.

Středověké Vyprávění o Petru a Fevronii je nejkrásnější a nejlyričtější ze staroruských pověstí.[6] Jeho základ tvoří legenda o historických postavách, muromském knížeti

Davidovi, který zemřel v r. 1228, a o jeho ženě Eufrosinii. Oba se stali patrony města Muromu, jejich život byl opředen legendárními a pohádkovými motivy, až konečně byl literárně zpracován v polovině 16. století k účelům kanonizačním.

Pověst sestává ze dvou částí. V první bojuje Petr s drakem, v druhé, hlavní, je vylíčeno jeho setkání s prostou dívkou Fevronií, jejich společný život i společná smrt. V pohádkových barvách je vylíčeno seznámení, aranžované jako měření sil, jako "soupeření" s moudrou dívkou. Muromský kníže Petr přijíždí do Rjazaňské země, aby tu vyhledal lékaře znalého léku na jeho bolavé tělo. Podstoupil totiž vítězný boj s drakem, avšak tělo potřísněné dračí krví se osypalo boláky. Dívka Fevronie, jež mluví tajemně, v hádankách, slíbí mu uzdravení, vezme-li si ji za ženu. Petr to slíbí, avšak po vyléčení svůj slib nesplní s odůvodněním, že jako kníže si nemůže vzít prostou dívku. Fevronie bez vzrušení přijme zradu, protože ví, že se Petr vrátí, až se z jednoho záměrně nevyléčeného boláku opět roznemůže. Podruhé už Petr svůj slib splní. Jejich společný život jako by byl realizovanou ideou absolutní věrnosti a lásky manželské. Společně překonávají všechny ďábelské nástrahy a pokusy rozloučit je. Podle svého přání také společně umírají a kouzlo, kterým byli spjati za svého života, působí i po smrti, když navzdory nenávistným pokusům nepřátel rozdělit je zůstávají spolu v jediné rakvi.

Pověst je plná jinotajů a historických podtextů. Vznikla jako aktuální ohlas na dějinné události, v době, kdy se ruská knížata vymaňovala z tatarského područí a

hledala nové síly pro zápas, který ještě zdaleka nebyl ukončen. Petrovo utkání s drakem symbolizuje historický vítězný boj s tatarskou přesilou, a Fevronie je symbolem úsvitu, příslibem nového dne. Její mravní síla a moudrost jsou souhrnem toho nejlepšího, co v sobě národ uchoval a pronesl těžkou dobou historické zkoušky. V ideální postavě to všechno znovu rozkvétá a slibuje kvésti věčně.

Věrnost ve vztahu Petra a Fevronie je pak oslavou té věrnosti, kterou lid i knížata zachovali myšlence národní jednoty.

Není náhodné ani to, že Fevronie pochází z Rjazaňského knížectví, protože to právě bylo nejvíce postiženo tatarským vpádem. Jestliže prostá dívka Fevronie z Rjazaňského knížectví se stává nositelkou nejvyšších mravních hodnot, pak se v tom zračí i uznání a díkůvzdání prostému lidu, který těžkou dobou jako pochodeň pronesl nejlepší tradice národního života.

Máme tu zřejmě co činit s prastarým mýtem, který se v různých variacích dochoval v lidovém zpracování ve všech národních kulturách. V slovanských pohádkách je pak obzvláště silně rozvinut motiv moudré dívky či chytré horákyně, která mluví obrazným jazykem, rozluští hádanku, co je nejrychlejší a nejmilejší, a vyřeší záhadný úkol, jak přijít "ani pěšky, ani na voze, ani obutá, ani bosá". Autor ruské pověsti o Petru a Fevronii, který v 16. století chtěl oslavit patrony města Muromu, využil tu staré legendy o věrné lásce Davida a Eufrosinie. Tato legenda už pravděpodobně obsahovala oba pohádkové motivy - zabití draka a soupeření s moudrou dívkou. Autor doplnil legendu

o nové prvky, které vycházejí z ruské středověké kultury a činí z ní pověst nového typu, zcela původní a neopakovatelnou.

Fevronie má rysy rubljovovských postav: jejich mlčenlivou moudrost, vyjádřenou v soustředěném pohledu, jejich něhu znázorněnou v jemném nachýlení hlavy, jejich rozjímavý, vědoucí a chápající výraz. Fevronie je stejně prostá a prosvětlená jasem přírodního života jako Rubljovova ikona modří nebe a světlou barvou rži. Ale prostota barev je u Rubljova sevřena do obrysů osmiúhelníku a do čísla tři, kterážto čísla mají symbolický význam, neboť znamenají celý svět. A stejně tak prostota slov, jimiž Fevronie mluví, je naplněna moudrostí, v níž se zračí zkušenost celého lidského rodu. Fevronie mluví málo, ale její slova znamenají mnoho, neboť na jejich váze spočívá svět.

Podobnost Fevronie a rubljovovských postav však tkví ještě v něčem jiném. Za mlčenlivostí Fevronie, stejně jako za mlčenlivostí rubljovovských postav, je skryta zvláštní kultivovanost ducha, příznačná pro slovanský Východ 15. století. Umění mlčenlivého sebezření, jež následovalo po období emocionální exprese ve století předchozím, nebylo prostým mlčením, nýbrž ztlumením silného citu a přenesením jeho bouřlivých projevů do nitra člověka. Postavy na obrazech Rubljovových jsou, stejně jako Fevronie, pod vnějším klidem až po okraj naplněny citem a bohatými prožitky. A slovo, jež je dialektickým vyústěním tohoto způsobu mlčení, má platnost vzácného květu, jenž vyrůstá jednou za čas z dlouhých dnů tichého a mlčenlivého soustředě-

ní. Lidová moudrost a kultivované duchovní sebezření se spojily v postavě Fevronie. Její záře vrhá odlesk i na Petra. To vše vytváří z pověsti jedinečnou skladbu, jež poodhaluje tajemství ruské středověké kultury.

Vložena do Buninova textu vybízí legenda k nové interpretaci. Fevronie v "dialogu" s Buninovými hrdinkami nabyla na pozemskosti, a naopak ozářila své spřízněnkyně nadrozumovým poznáním dosahovaným skrze duchovní sebezření, tichou pokorou s duševním klidem. Opakované "mlčela" vyskytuje se nejen v ústřední citované povídce, nýbrž týká se také jiných hrdinek, např. Natali, Rusji aj. Není to mlčení, které by bylo výrazem nevědomosti nebo prázdnoty; naopak, je to mlčení až příliš vědoucí, které se zračí v modrých očích Rubljovových ikon a v tajemných slovech dívky Fevronie: "Hospodář je můj otec a jel do lesa. Jestliže pojede oklikou, vrátí se do večera. Jestliže pojede přímo, zatmí v lese. Matka odešla, aby půjčila svůj pláč. A bratr odešel, aby se pod nohy do hrobu díval."

Prostá moudrost, v níž je soustředěna tisíceletá lidská zkušenost, je základní vlastností všech Buninových hrdinek, jakkoliv jsou si nepodobné svým sociálním původem a vzděláním. Pečeť Fevroniina přirozeného vztahu k nejprostším jevům života mají vesnické dívky Naška, Soňka, ale i Alenka z povídky Míťova láska, když se ve chvíli, která měla vyznít jako vrcholný bod Míťova citu, zeptá, po čem jsou selata v Subbotinu. Tak udivuje muromské dvořany Fevronie, kněžna neurozeného původu, když po slavnostním obědě sbírá drobty se stolu, jako by byla žebračka. Ale jako ubožáci

jsou odhaleni žalobníci-dvořané, když se ukáže, že drobty se ve Fevroniině dlani změnily ve vonná zrnka tymiánu.

Nádech Fevroniina chápajícího nadhledu mají jak bezejmenná hrdinka z Velkopostního pondělí, tak Rusja ze stejnojmenné povídky a slečna z povídky Vlci. Nezištnost je činí ještě silnějšími, a ony pak nad věci života kladou službu umění, pravdě a sebeobětování.

Opakování ideálního pohádkového typu ženy však není konečným cílem Buninových povídek, ačkoliv většina z nich o ženách, lásce a smrti pojednává. Idea krásné ženy je spíš hlediskem, z něhož jsou posuzovány osudy nejen žen silných a statečných, ale i slabých a životem ubitých. Mezi nimi nejotřesnější je zmařený svět Agleji, oklamané a zneužité temnou zvířeckostí "jurodivé" Rusi. Osud této jemné, také "mlčenlivé" a do sebe ponořené dívky jako by byl obžalobou společnosti, která na "hluchý květ" dovedla proměnit čistou touhu po kráse. Tak je tomu i v povídkách Fedosejevna a Stařena.

Avšak právě přítomnost ideálu ženské krásy, který se vznáší nad prchavými záblesky štěstí i nad tragédiemi, způsobuje, že Buninovy povídky nejsou pesimistické, přestože jsou smutné. Neodrazují od života, nýbrž naopak utvrzují ve víře v život. Vznáší se nad nimi kouzelná vědoucí krása prosté Fevronie.

Způsob, jakým tohoto obrazu využil Bunin, shoduje se v mnohém s aktualizací tohoto pohádkového motivu v opeře N. A. Rimského-Korsakova Legenda o neviditelném městě Kitěži a dívce Fevronii. Byla s úspěchem uvedena v Mariinském divadle v Petrohradě v r. 1907 a vycházela vstříc dobové

atmosféře symbolistním zarámováním převzatým z další pohádky. Svého naplnění tu láska Petra a Fevronie, rozloučených vpádem Tatarů, došla až v zázračném světě na dně jezera, kam se město Kitěž ukrylo před nájezdem nepřátel. Tam žije podnes, stejně jako Petr, zabitý čtyřiceti ranami v boji s Tatary, a jeho věčná nevěsta Fevronie, přišlá sem po útrapách v tatarském zajetí. Hudba v opeře dotváří slavnostně teskno náladu shledání Petra a Fevronie a je schopna sloučit vítání se smutkem Fevroniina loučení s přírodou:

"Sbohem mé hvozdy, mé houštiny neprůchodné,
doubravo stinná, království zelené,
jako rodná matka milovaná
od dětství jsi mne kolébala..."

To, co je v opeře vyjádřeno hudbou, musí být v próze řečeno příběhem, slovním obrazem, větnou stavbou. Bunin jako mistr slova ovládal tajemství "dialogu" textů. Do krátkých črt dovedl zhustit dlouhý děj, ale i složitý intenzívní prožitek. Náznakem a letmou připomínkou uměl vykreslit živé kulisy děje.

Vedle citace legendy o Petru a Fevronii mohli bychom ukázat také na další Buninovy "dialogy" se starou Rusí. Z nich nejvýraznější je motiv prolínání života a smrti, který jako skřek divokého ptáka nebo let netopýra přepadá hrdinu v okamžiku, kdy se zdá, že drží svůj osud pevně v rukou; tento motiv ikonograficky připomíná typ "mrtvý původce života".[7] Avšak i tento motiv je obsažen už v obraze ideální krásy Fevronie a spolu s ním tvoří univerzální aspekt, bez jehož pochopení by nám mohl zůstat utajen smysl celého Buninova díla - něha a smutek, pocit vlasti a nezbytnost kontinuity.

Poznámky

1) I. Bunin, Velkopostní pondělí, v kn. Temné aleje lásky, Praha 1982, 197.
2) M. M. Bachtin, Estetika slovesnogo tvorčestva, Moskva 1979, 364.
3) R. Lachmannová, Intertextualität als Sinnkonstitution. Andrej Belyjs Petersburg und die "fremden" Texte, Poetica 15, Amsterdam 1983, 66-107.
4) J. Zábrana, Herbář milostných situací, doslov ke knize I. Bunina Temné aleje lásky, Praha 1982, 252.
5) Srov. S. Mathauserová, Povídky ze staré Rusi, Praha 1984, 176-186.
6) Nově prostudovala všechny rukopisy a rozbor provedla R. P. Dmitrijevová v práci Povest´ o Petre i Fevronii, Leningrad 1979, 6-325.
7) J. Myslivec, Dvě studie z dějin byzantského umění, Praha 1948, 32.